

УДК 37.091.33:316

DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-3\(198\)-38-42](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-3(198)-38-42)

Кононенко Лілія

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-7164-2305>

МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ СОЦІАЛЬНОЇ ДІАГНОСТИКИ В СУЧАСНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ

- A** Здійснено спробу розширити традиційні академічні уявлення про діагностику в соціальній роботі, зокрема щодо підбору методів соціальної діагностики, цілей їх використання, професійних ситуацій і фокус-груп, у роботі з якими їх можна використовувати.

Метою розвідки є визначення можливостей застосування соціальної діагностики у педагогічній практиці; виявлення оптимальних методів соціальної діагностики та умов, у яких доцільно застосовувати даний вид діагностики фахівцям – учасникам освітнього процесу.

До класичного переліку методів соціальної діагностики – бесіди, інтерв'ю, опитування в усіх його формах, запропоновано методи, які не є популярними в сучасній соціальній і соціально-педагогічній роботі, але через доступність, валідність, простоту в обробленні та інформативність можуть бути використані навіть фахівцем-початківцем. Йдеться про: генограму, сімейну соціограму, а також еко-карту, карту соціального оточення, карту соціальних контактів.

Обґрунтовано доцільність використання методів соціальної діагностики у щоденній практиці педагога для попередження соціальних проблем, їх виявлення і розв'язання.

У ході роботи автор доходить висновку, що з-поміж багатьох універсальних технологій, що може використовувати у своїй роботі соціальний працівник/соціальний педагог, значущою є соціальна діагностика. Оптимальною локацією для діагностичної роботи визначено заклад освіти, адже він забезпечує швидкий доступ до клієнтської бази з максимально широким діапазоном, дає можливість працювати з клієнтом в системі соціальних зв'язків, дозволяє проводити діагностичну роботу з меншим мотиваційним тиском, передбачає взаємини з батьками/сім'єю й полегшує їх залучення до профілактичної роботи.

Ключові слова: соціальна робота; соціальний працівник; соціальний педагог; соціальні проблеми; соціальна діагностика; методи соціальної діагностики

- S** *Kononenko Liliia. The opportunities of social diagnostic methods' application in modern pedagogical practice.*

The attempt to expand the traditional academic ideas about diagnostics in social work has been made, in particular the selection of social diagnostic methods, the purposes of their application, professional situations and focus groups in which these methods can be applied.

The research determines the opportunities of application social diagnostics in pedagogical practice, to identify the optimal methods of social diagnostics and the conditions in which it is advisable to apply this type of diagnostic by professional participants of the educational process.

Other methods have been proposed in addition to the classic list of social diagnostic methods, such as interlocution, interviews and surveys of all types; they are unpopular in modern social and socio-pedagogical work, but due to their accessibility, validity, ease of processing and informativeness can be used even by recent graduates. These include a genogram, a family sociogram, as well as an eco-map, the map of social environment and the map of social contacts.

The viability of applying social diagnostic methods in a teacher's daily practice for preventing, revealing and solving social problems has been determined.

During the investigation, the author concludes that social diagnostic is the most significant technique among many universal ones that a social worker/social pedagogue can use in his/her work. The optimal location for diagnostic work is an educational institution. It provides quick access to the client base with the widest range, allows you to work with clients in the system of social relations, enables diagnostic work with less motivational pressure, covers relationships with parents/families and facilitates their involvement in preventive work.

Key words: social work; social worker; social pedagogue; social diagnostics; methods of social diagnostics; social problems

Кононенко Лілія Володимирівна, кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, Україна

Kononenko Liliia, candidate of Pedagogical Sciences (PhD), Associate Professor, Special Education & Social Work Department, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

E-mail: liliakononenko8721@gmail.com

Актуальність проблеми. Дослідження проблеми використання методів соціальної діагностики у педагогічній практиці вважаємо на часі. Соціальна робота, яка найчастіше передбачає втручання з метою надання допомоги, має адресний характер. Це зумовлює точне визначення соціальних проблем, виявлення ресурсних можливостей клієнтів для їхнього розв'язання, окреслення шляхів попередження. Для визначення адресності достатньо звичайного опитування в рамках бесіди чи глибинного інтерв'ю із застосуванням анкетування. У закладах освіти фахівці із соціальної роботи, як правило, обмежуються бесідою. Діагностичних же інструментів для точного визначення внутрішніх ресурсів клієнта у розв'язанні проблеми не так багато. Здебільшого ними володіють працівники психологічної служби закладу освіти, найчастіше – це практичні психологи. Діяльність соціального педагога, вчителя-предметника, класного керівника, у закладі вищої освіти – викладача, організатора з виховної діяльності, не регламентується соціально-діагностичними заходами. Утім, на наш погляд, повноцінна соціальна робота, а до її проведення прямо чи опосередковано залучені всі учасники освітнього процесу, неможлива без проведення соціальної діагностики.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій свідчить про наявність у них традиційного, часом тривіального погляду на методи, якими здійснюється соціальна діагностика, технологію та умови їхнього застосування. У понятійно-термінологічному полі соціальної роботи діагностика має актуальне натепер розгалуження на соціальну діагностику й соціально-педагогічну діагностику. Діагностика соціальна (від грец. *diagnostikos* – здатний розпізнавати, визначати) – загальний спосіб отримання ґрунтовної інформації про об'єкт дослідження або соціальний процес. ... Мета діагностики стану соціального об'єкта – не тільки отримати достовірну інформацію про об'єкт або соціальний процес і середовище, а прогнозувати можливі зміни та вплив на інші соціальні об'єкти, а також напрацювання рекомендацій щодо прийняття організаційних рішень, соціального проектування дій надання соціальної допомоги [2, с. 134].

Поняття «соціально-педагогічна діагностика» в літературі зустрічається не часто, інколи ототожнюється з визначенням педагогічної діагностики. Останню розуміють як процес і кінцевий висновок вивчення результативності навчально-виховного процесу на основі змін в рівні вихованості та навчання учнів і зростання педагогічної майстерності [8, с. 6].

Соціально-педагогічну діагностику тлумачать як спеціально організований процес отримання інформації про вплив на особистість і соціум різних чинників з метою виявлення причин відхилень в індивідуально-психологічних якостях особистості, соціально-педагогічної занедбаності чи неблагополуччя і на основі узагальнених даних встановлення соціального діагнозу та проектування соціально-педагогічної діяльності, визначення виду допо-

моги, що необхідна для усунення виявлених життєвих проблем особистості. Предметом соціально-педагогічної діагностики визначають особливості розвитку складної життєвої ситуації людини, її поведінку і діяльність, резервні можливості особистості та сім'ї. За своїм змістом і очікуваним результатом вона є педагогічною, а за методикою проведення – психологічною [7, с. 13].

Ще однією важливою предметною сферою соціальної/соціально-педагогічної діагностики є соціальний статус людини. Під цим поняттям розуміють досить чітко визначене положення індивіда в соціальній ієрархії групи або групи у взаємостосунках з іншими групами [6].

Як зазначає Н. Білик, неможливо вивчати статус людини без соціуму, тому соціальний статус є найузагальнювальнішим поняттям серед усіх його видів [1, с. 18].

Дослідження соціуму здійснюється виключно методами соціальної діагностики. У літературі також згадують метод соціального діагнозу як метод індивідуальної соціальної роботи (за М. Річмонд «casework») [5, с. 172]

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Посутніх розбіжностей у визначенні заявлених понять не спостерігається. Але якщо наявність знань і вмінь проведення соціальної діагностики вважають необхідною компетентністю фахівця із соціальної роботи, то на формуванні такої компетентності у фахівців будь-якої з педагогічних спеціальностей не наголошують. Що, на наш погляд, значно локалізує соціально-педагогічну допомогу, робить її менш результативною.

Мета статті. Окреслити можливості застосування соціальної діагностики у педагогічній практиці; визначити оптимальні методи соціальної діагностики та умови, у яких доцільно застосовувати даний вид діагностики фахівцям – учасникам освітнього процесу.

Викладення основного матеріалу. Міжнародне визначення соціальної роботи відтоді, коли було вперше ухвалено Міжнародною федерацією соціальних працівників і Міжнародною Асоціацією шкіл соціальної роботи (2001), докорінно змінилося з утвердження дефіцитної та медичної моделей соціальної роботи на пропозицію моделі роботи з опорою на сильні сторони клієнтів (2014) [4, с. 13–14].

І якщо в першому визначенні наголошувалося на втручанні соціальної роботи у сферу взаємодії людей з їхнім оточенням, використовуючи теорії поведінки людини та теорії соціальних систем, у другому, глобальнішому, – йшлося про залучення людей і структур у межах соціальної роботи для розв'язання життєвих проблем та підвищення добробуту, спираючись на теорії соціальної роботи, соціальні та гуманітарні науки. В обох випадках і «втручання», і «залучення» передують соціальна діагностика – виявлення соціальних проблем. На основі соціального діагнозу визначаються не тільки пріоритети в стратегії соціальної допомоги клієнту, але й здійснюється вибір форм і засобів надання соціальної допомоги. Наразі в соціально-діаг-

ностичному процесі беруть участь представники різних спеціальностей (медичні працівники, педагоги, психологи, соціологи, юристи, представники правоохоронних органів). Отже, формулювання соціального діагнозу є результатом колективної праці, але головні позиції все-таки посідає соціальний працівник, у закладі освіти – соціальний педагог.

Сучасний світ пропонує дедалі більше викликів, які створюють прецедент для розширення меж соціальної роботи. Так, наприклад, актуалізовано два принципово нових для України напрями: соціальна робота з внутрішньо переміщеними особами та людьми, соціальні зв'язки яких було порушено в результаті пандемії COVID-19. У певному сенсі має бути охоплено все населення України. Це потребує збільшення чисельності соціальних працівників, зокрема в системі освіти. До прикладу, під час проходження науково-педагогічного стажування в National Louis University (Чикаго, США), авторкою з'ясовано, що в штаті Іллінойс з орієнтовною чисельністю 13 млн. осіб працює понад 100 тис. соціальних працівників. Пандемія останніх півтора років спричинила виникнення нових соціальних проблем, які американська школа відчула першочергово. У результаті – освітяни м. Чикаго організували серію страйків, що зумовили рішення мера міста збільшити кількість соціальних працівників на 10 %.

Певно, економічні чинники розвитку суспільства в Україні не дозволять створити таку широку мережу фахівців із соціальної роботи. Отже, цю роботу виконуватимуть усі працівники закладів освіти. Їхня компетентність у наданні допомоги – адресної, з гранично точним визначенням соціальних проблем, окресленням адекватних шляхів розв'язання проблем та їх попередження – виявляється нині надзвичайно актуальною. Як зазначалося вище, така робота можлива лише із застосуванням діагностичних методів.

Традиційно методами соціальної діагностики називають методи спостереження за особливостями поведінки й стосунками з оточенням, опитування (бесіда, інтерв'ю, анкетування), тестування, соціометрії, аналізу продуктів діяльності та документів, метод незалежних характеристик, біографічний метод [9, с. 45].

Утім, абсолютизація їх використання в соціальній діагностиці неможлива, оскільки успіх експериментальної роботи, зокрема в здійсненні соціальної діагностики значною мірою залежить від щирого бажання клієнта брати участь у діалозі, анкетуванні, тестуванні тощо. Неможливо й цілковито розраховувати на стійкість, стабільність індивідуально-психологічних особливостей людини. З іншого боку, при укладанні тестів, анкет неможливо скласти повний перелік вимог і характеристик, при формуванні стратегії проведення бесіди та інтерв'ю – поставити вичерпні запитання. Треба також зважати на те, що використання деяких методів, наприклад, стандартизованих тестів вимагає серйозної підготовленості фахівця, оскільки надзвичайно важливими є інтерпретація отриманих даних, їхній всебічний аналіз та аргументація висновків.

На підтвердження скористаймося цитатою думки відомого психолога В. Зінченка: «У визначенні коефіцієнту інтелектуальності я надаю перевагу не тестам, а виразу обличчя. Не зважаючи на великі зусилля зі встановлення валідності тестів, багато з них так і залишаються інвалідними» [3, с. 15]. Крім того, використання багатьох стандартизованих методів алгоритмізує діяльність дослідника і обмежує творчість у самовираженні досліджуваного.

До того ж, для потенційного клієнта соціальної роботи характерними є порушення соціальних зв'язків, закритість, низький рівень комунікативності тощо. За таких умов прояв щирості ним сприймається як виявлення небезпеки («викриття»). І ефект від такої діагностики буде незначним, навіть у тих випадках, коли звернення клієнта було самовмотивованим. Досвід експериментальної роботи авторки статті та магістрантки спеціальності «Соціальна педагогіка» Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка Ірини Гумназій у рамках проєкту «Права та здоров'я уразливих груп населення: заповнюючи прогалини» підтверджує таку гіпотезу, оскільки впродовж роботи на проєкті магістрантка спостерігала доволі часті відмови клієнтів від участі в діагностуванні. Навіть проєктивні методики, і найпопулярніші з них – малювання, змушували клієнтів, особливо дорослих людей, дистанціюватися, певно через невміння або відсутність досвіду.

Альтернативою у такій ситуації можуть бути інваріанти біографічного методу Шарлотти Бюллер, запропоновані американським психіатром, психологом, найвідомішим сімейним психотерапевтом Мюрреєм Боуеном (1913–1990): генограма, сімейна соціограма, а також еко-карта, карта соціального оточення, карта соціальних контактів [9, с. 44–62].

Приклади графічних зображень (рис. 1, 2.1, 2.2, 3, 4.1, 4.2; табл. 1):

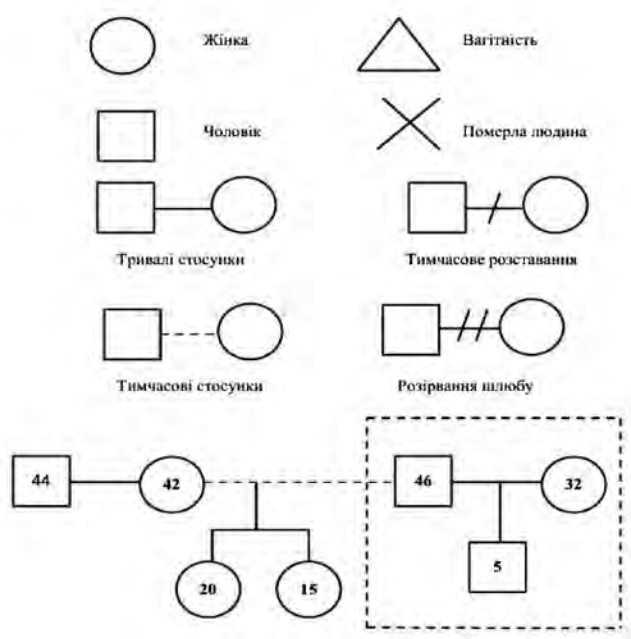

Рис. 1. Приклад складання генограми (угорі – позначки, що використовуються при складанні)

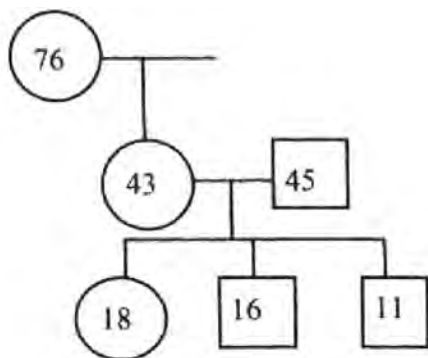

Рис. 2.1. Зображення сім'ї еко-картою

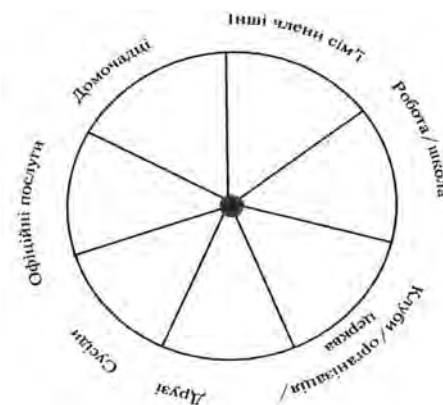

Рис. 3. Карта соціального оточення (зв'язків)

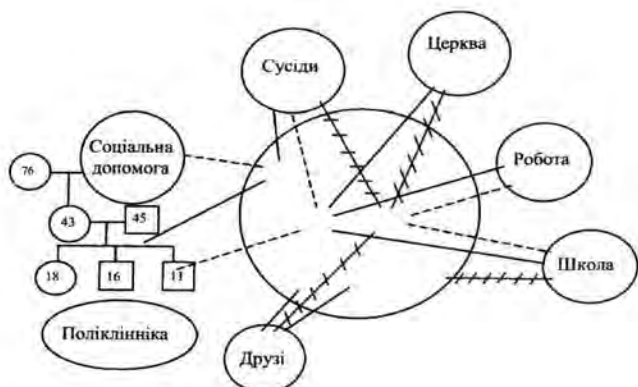

Рис. 2.2. Зображення сім'ї еко-картою

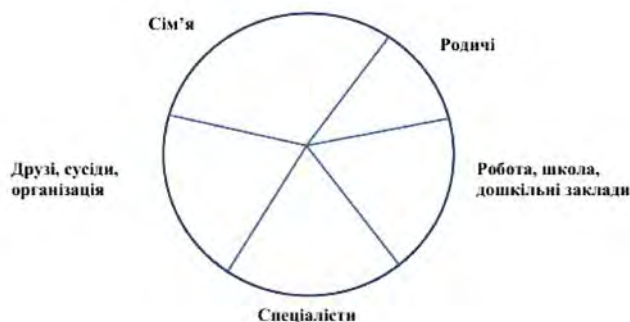

Рис. 4.1. Карта соціальних контактів

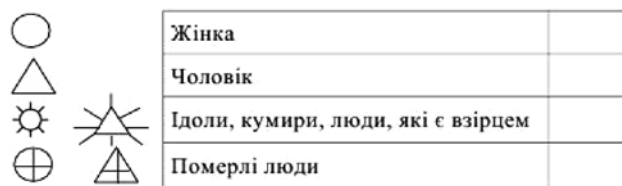

Рис. 4.2. Умовні позначення для карти соціальних контактів

Таблиця 1

Таблиця соціального оточення

Ідентифікація	Сфера життя	Конкретна допомога	Емоційна допомога	Інформаційна допомога	Критичне ставлення	Напрямок допомоги:	Близькість	Як часто бачите	Як давно знаєте
Ім'я №	1. Домочадці 2. Інші сім'ї 3. Робота (школа) 4. Організації 5. інші друзі 6. Сусіди 7. Професіонали (працівники служб) 8. Інші	1. Дуже рідко 2. Інколи 3. Майже завжди	1. Дуже рідко 2. Інколи 3. Майже завжди	1. Дуже рідко 2. Інколи 3. Майже завжди	1. Дуже рідко 2. Інколи 3. Майже завжди	1. Обопільний 2. Ви їм 3. Вони Вам	1. Не дуже близькі 2. Дещо близькі 3. Дуже близькі	0. Не бачу 1. Кілька разів на рік 2. Щомісяця 3. Щотижня 4. Щодня	1. Менше року 2. 1-5 років 3. Більше 5 років
1.									

Щоправда, ці методи М. Боуен пропонував для роботи із сім'єю. Однак, зважаючи на те, що корені більшості соціальних проблем особистості знаходяться в сім'ї, діагностування цими методами може бути застосовано і в індивідуальній роботі з клієнтом.

Результати дослідження. Автором статті було здійснено соціальне діагностування за допомогою методів Боуена на практичних заняттях із курсу «Соціально-педагогічна робота із сім'єю» в академічних групах СП-48 (2017/2018 н. р.), СП-48 (2018/2019 н. р.). Студенти були розподілені парами, у яких один виступав у ролі консультанта, інший – у

ролі клієнта, викладач – модератором процесу. Студенти не отримали установку вмещувати в схеми особистий контент, пропонувалося застосувати рольову драматизацію, однак усі без винятку скористалися нагодою виявити та оцінити власні проблеми. Аналіз деяких ситуацій спричинив катарсисний ефект. Крім того, формат такої взаємодії дозволив учасникам однієї з груп зняти напругу через конфліктну ситуацію, що тривала попередні 3 роки.

Застосування цих методів не вимагає тривалої, багатоврівневої підготовки, не передбачає наявності хисту до малювання, при цьому спонукає учасників процесу до

активного включення в кодування/декодування схем. Елементарні індуктивні уміння (уміння робити висновки) і панорамний погляд на схему – «соціальну ситуацію розвитку індивіда» – активізували знання студентів-консультантів і зумовили їхнє комплексне застосування під час виконання навчального завдання.

Цілоком можливо застосування цих методів у соціальній діагностиці в закладах загальної середньої освіти. Специфічною характеристикою даної процедури тут, на наш погляд, є надання допомоги в схематичному оформленні особистої інформації, яка має перебувати у зворотно-пропорційній залежності від віку опантанта.

Ще одна пропозиція стосується умов застосування методів діагностики в закладах загальної середньої освіти. Гідним уваги є досвід американських колег – соціальних працівників системи освіти м. Чикаго (США), який авторка статті вивчала під час онлайн-стажування на базі National Louis University. У школах штату Іллінойс запроваджено соціально-емоційне навчання, основним фігурантом із боку викладачів є вчитель – класний керівник, який співпрацює з іншими вчителями, директором школи та батьками. До слова, психолог у цій ситуації – постать епізодична, і до команди, яка вивчає оточення проблемного учня, він на постійній основі не входить. Формальних діагностичних методів, про які йшла мова раніше, при цьому не застосовують (крім опитування і спостереження) – лише психологічні. Однак щоранку вчитель проводить так звані «Daily morning meetings for 30 minutes» – 30-хвилинні спостереження, під час яких він може діагностувати готовність учня до навчання того дня. За результатами таких заходів учні можуть отримати кваліфіковану допомогу вже на початковій стадії виникнення проблеми.

Висновки з даного дослідження. Соціальна діагностика є найважливішим етапом у розв'язанні соціальних проблем. Ефективність соціально-педагогічної роботи багато в чому обумовлена застосуванням різноманітних методів і технологій у розв'язанні конкретних проблем клієнтів. З-поміж багатьох універсальних технологій, що може використовувати у своїй роботі соціальний працівник/соціальний педагог, значущою вважаємо соціальну діагностику, значення якої в системі соціальних відносин важко переоцінити. Неправильно сформульований соціальний діагноз не тільки знецінює зусилля фахівця, але й позбавляє клієнта шансів розв'язати проблему, нівелює позитивний прогноз щодо його соціального функціонування. Найоптимальнішою локацією для діагностичної роботи, на наше переконання, є заклад освіти, адже він забезпечує швидкий доступ до клієнтської бази з максимально широким діапазоном, дає можливість працювати з клієнтом в системі соціальних зв'язків, дозволяє проводити діагностичну роботу з меншим мотиваційним тиском, передбачає взаємини з батьками/сім'єю й полегшує їх залучення до профілактичної роботи.

Перспективи подальших розвідок. Отже, вміння застосовувати методи соціальної діагностики вважаємо од-

ним із основних педагогічних умінь, яким мають оволодіти всі фахівці – учасники освітнього процесу. За результатами аналізу реалій соціальної роботи в Україні, зокрема застосування методів соціальної діагностики в освітньому процесі, порівняння її з аналогічним досвідом США, вважаємо за необхідне розширити межі фокус-груп і ситуацій, у яких доцільно ці методи застосовувати.

Список використаних джерел

- Білик Н. І. Професійний статус учителя як різновид соціального статусу. *Проблеми та перспективи розвитку економіки освіти регіону: тези доповідей на XIII Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. аспірантів, молодих учених та науковців* 19 квітня 2018 р. / за заг. ред. В. В. Татарінова. Кременчук: Кременчуцький інститут ВНЗ «Університет ім. Альфреда Нобеля», 2018. С. 18–19. URL: https://drive.google.com/file/d/1xWqQXL4MEETN0pKUQjwFBS4_M6wsBaKd/view
- Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Д. Зверевіої. 2-ге вид. Київ; Сімферополь: Універсум, 2013. 536 с.
- Зинченко В. П. Аффект и интеллект в образовании. Москва: Тривола, 1995. 64 с.
- Семигіна Т. В. Сучасна соціальна робота. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2020. 161 с.
- Слозанська Г. І. Соціальна робота в територіальній громаді: теорії, моделі та методи: монографія / за наук. ред. д-ра пед. наук, проф. В. А. Поліщук. Тернопіль: ТНТУ імені В. Гнатюка, 2018. 382 с.
- Соціальний статус. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальний_статус.
- Соціально-педагогічна діагностика дітей та родин, які опинились в складних життєвих обставинах: метод. рек. / автори-упоряд. В. Г. Панок, З. О. Гаркавенко, О. Г. Карагодіна, А. С. Шапошнікова. 2-ге вид. стереотип. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 76 с.
- Соціально-педагогічна діагностика: наук.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. П. Краснова, Л. П. Харченко, Я. І. Юрків, І. С. Сьомкіна; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. 429 с.
- Соціальна робота: технологічний аспект / [за ред. проф. А. Й. Капської]. Київ: ДЦССМ, 2004. 364 с.
- Social Work Treatment: Interlocking Theoretical Approaches* / Turner F.J., ed. 6th ed. Oxford: Oxford University Press, 2017. 648 p.

References

- Bilyk, N. I. (2018). Profesiiyny status uchytelia yak riznovyd sotsialnoho statusu [Professional status of a teacher as a kind of social status]. In V. V. Tatarinov (Ed.), *Problemy ta perspektivy rozvytku ekonomiky osvity rehionu [Problems and prospects of economic development of education in the region]: tezy dopovidei na XIII Mizhnar. nauk.-prakt. Internet-konf. aspirantiv, molodykh uchenykh ta naukovtsiv* (pp. 18-19). Kremenchuk: Kremenchutskyi instytut VNZ «Universytet im. Alfreda Nobelia». Retrieved from https://drive.google.com/file/d/1xWqQXL4MEETN0pKUQjwFBS4_M6wsBaKd/view [in Ukrainian].
- Zvierieva, I. D. (Ed.). (2013). *Entsyklopediia dlia fakhivtsiv sotsialnoi sfery [Encyclopedia for social professionals]*. Kyiv; Simferopol: Universum [in Ukrainian].
- Zinchenko, V. P. (1995). *Affekt i intellekt v obrazovanii [Affect and intelligence in education]*. Moskva: Trivola [in Russian].
- Semyhina, T. V. (2020). *Suchasna sotsialna robota [Modern social work]*. Kyiv: Akademiia pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu [in Ukrainian].
- Slozanska, H. I. (2018). *Sotsialna robota v terytorialnii hromadi: teorii, modeli ta metody [Social work in the territorial community: theories, models and methods]: monohrafia*. Ternopil: TNTU imeni V. Hnatiuka [in Ukrainian].
- Sotsialnyi status [Social status]*. Vikipediia. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Sotsialnyi_status [in Ukrainian].
- Panok, V. H., Harkavenko, Z. O., Karahodina, O. H., & Shaposhnikova A. S. (Comps.). (2017). *Sotsialno-pedahohichna diahnozyka ditei ta rodyn, yaki opynylis v skladnykh zhyttievnykh obstavynakh [Socio-pedagogical diagnosis of children and families who find themselves in difficult life circumstances]: metod. rek.* Kyiv: UNMTs praktychnoi psykholohii i sotsialnoi roboty [in Ukrainian].
- Krasnova, N. P., Kharchenko, L. P., Yurkiv, Ya. I., & Somkina, I. S. (2011). *Sotsialno-pedahohichna diahnozyka [Socio-pedagogical diagnostics]: nauk.-metod. posib. dlia stud. vysch. navch. zakl. / Derzh. zakl. «Luh. nats. un-t imeni Tarasa Shevchenka»*. Luhansk: DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka» [in Ukrainian].
- Kapska, A. Y. (Ed.). (2004). *Sotsialna robota: tekhnolohichniy aspekt [Social work: technological aspect]*. Kyiv: DTSSM [in Ukrainian].
- Turner, F. J. (Ed.). (2017). *Social Work Treatment: Interlocking Theoretical Approaches*. Oxford: Oxford University Press.

Дата надходження до редакції авторського оригіналу: 15.05.2021